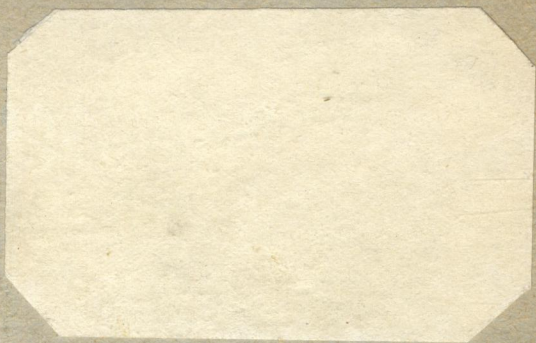

ХЛОПСЬКА БІБЛІОТЕКА.
XVII.

РАДИКАЛЬНА ТАКТИКА

Часть IV.

V. РАДИКАЛИ і ПОПИ.

Написав

Іван Франко.

Ціна 5 кр

ЛВІВ, 1898.

Накладом редакції „Громадського Голосу“.

З друкарні Нар. Ст. Манецкого і Спілки
(Готель Жоржа).

2 + 525.14] (C94.71) (049) 50K

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И-34 238

Львівська Філія
Бібліотеки АН УРСР
~~580 ч~~

I

P-153

I.

Коли вірити більшій частині руських газет, то повстане радикальної партії було найбільшим нещастям для нашої галицької Руси за останніх 30 літ, майже таким великим, як заведення фонетики в шкільних книжках або як упадок крилошанського банку. Нещасте було в тім, що та партія завела, мовляв, роздвоєння між селянством і отцями духовними і через те підкопала головну основу руського народного розвою. Радикальна партія випорпала давно забутий йосифінський патент про належитості за церковні треби і тим задала смертельну рану повазі попівства. Радикальна партія почала юдити народ против попів, а тим самим і против церкви і тим причиняєся до винародовлення Русинів, бо руська народність найсильніше опираєся на церкві, а церква стоїть на нашій патріотичній духовності.

Але се ще найменше. Могли би собі газети писати, а від того би жидівська школа не завалила ся. Але духовенство само повірило тим балаканям, признало радикалів своїми найгіршими ворогами і виповіло їм війну не на життя, а на смерть. Радикали зробили ся в очах наших попів якимись Татарами, песиголовцями, що грозять ся з'їсти все попівське насінє з корінєм. Про небезпеку радикального нашествія говорить ся в приватних товариствах, при картах і при вині, на соборчиках і на прилюдних зборах, на проповідях і на місіях. Деякі попи не обмежують ся на говореню, а беруть ся до діла. Одні перехапують принесені з почти радикальні газети, адресовані до їх парафіан, нищать їх, ховають або завертають назад без волі і відома адресатів. Інші викидають такі газети з читалень і ганьблять тих, хто читає їх. Ще інші організують у своїх селах окремі партії против радикалів, а коли до такої партії звичайно годі зібрати чесних людей, то вони збирають хоч п'яниць, злодіїв, лихварів та здирців, хрунів та підлизнів. Не давно в Тернопільщині ми бачили, як при виборі посла до ради державної всі попи з незначним виємком пішли рука в руку з хрунями, війтами і жидами голосувати на урядового кандидата, а деякі, що си-

діли в комісіях виборчих, не завагували ся навіть допустити ся огидної крадіжї голосів, огидного сфальшованя результату голосованя і народної волі, щоби тільки не допустити радикального кандидата до побіди. Під окликом: тейже на радикалів! не завагали ся наші попи і наші інтелігенти піти на нечувані доси серед Русинів підлости, на підкупованє поодиноких людей в тій ціли, щоб розбивали радикальні віча, або щоб побили радикального кандидата. Як бачимо, війна розгоріла ся в цілій її погани. Тож потрібно нам оглянути ся добре, які є властиві причини тої війни, на кілька радикали справді дали до неї причину, чи вона справді така потрібна і який може бути її кінець. Ми зробимо сей огляд спокійно, без гніву і без пристрасти, не будемо ховати помилок радикалів, не будемо щадити нікого, бо нам ходить не о чю небудь ласку, а о те, щоб пізнати, де правда, а де помилка, щоби правду признати, а з помилок навчити ся. Нам байдуже, чи наші противники також схочуть навчити ся дечого з наших слів, чи схочуть разом з нами совісним і спокійним оглядом справи причинити ся до виясненя правди. Ми підемо своїм шляхом, певні, що правда і справедливість таки побідить.

II.

Поперед усього скажемо кілька слів про той закид, що радикали бунтуючи народ против попів, бунтують його тим самим против церкви, против віри, против Бога, против релігії, а через те підкопують одну з головних основ розвою руської народности.

На разі лишимо на боці те питанє, чи справді радикали бунтують кого небудь. Навіть як би то було правда, що радикали бунтують народ против попів, то чи впливає з того, що вони бунтують його против церкви і против віри? Чи попи самі є церква? Ні, вони є тільки слуги церкви, а церква, то є всі вірні, отже й ті самі радикали. Чи коли я говорю, що чийсь слуга є кенський, я тим самим бунтую против господаря? Здаєть ся, що се очевидна дурниця, а прецінь такі дурниці повторяють отсе вже десять літ ріжні покликані й непокликані оборонці нашого поцівства.

Чи попи є віра? Чи християнська віра стоїть на понах? Кілько знаємо, Христос не встановлював ніяких попів, а тільки вислав у сввіт апостолів і учеників, щоб учили всі народи. Найліпші з поміж тих апостолів звали себе „слугами слова“, але ніколи не вважали

себе його панами. І завжди пізніше бувало так, що в часі упадку правдивої релігійности попівство вважало себе за одно з вірою, з церквою, уважало себе паном церкви і паном слова божого, а тільки в часі розцвіту правдивої побожності і релігійности підносило ся до того скромнішого становища: слуг слова і слуг церкви, тобто слуг того загалу, тих бідних, темних і обтяжених великим горем життя. І коли нині наше попівство отсе вже десять літ повторяє: радикали йдуть против попів, а тим самим ідуть і против віри, то по нашому се є знак єго великого засліплення, знак великого упадку правдивої віри і правдиво релігійного духа — не серед народа, а серед самого нашого попівства.

Ні і ще раз ні! Не на попах стоїть християнство. Сто літ тому сказав один учений Німець, і нині можна сміло повторити його слова: „Християнство стоїть не на попах, а на перекір попам і можна се вважати за один із доказів єго великої сили, що не вважаючи на своїх попів воно простояло стілько віків.“

Ми вже показали і заявили в попередній розвідці, що радикали не виступали і не виступають ані против правдивої релігійности, ані против віри, ані против її тайн і обрядів. Як політична партія радикали не мають по-

треби вдавати ся в ті справи і займати в них
якесь становище. Але як поодинокі люде, як
горожане конституційної європейської держави
при кінци XIX віку ми всі, радикали і нера-
дикали, маємо запевнену основни-
ми законами свободу думок і сво-
боду вірувань. Вільно нам і тре-
ба навіть нам кождому і в релі-
гійних питаннях думати, вчитися,
просвічувати ся, шукати правди.
Сего нам не можуть заборонити ані попи, ані
біскупи, ані кардинали.

Коли наші попи, самі нераз мало освічені
в справах релігії, кожде таке шуканє правди,
кожду свободнійшу думку вважають за єресь,
за злочин, за проступок против релігії і про-
тив свогого попівського маєстату, то тим вони
тільки шкодять тій справі, котрої ніби то бо-
ронять. Бо може бути, що одна часть вірних
послухає їх, а друга ні. То що тоді буде? Ті
що їх послухають, будуть мусіли притлумити
в собі всяке думанє про справи релігії, отже
с часом заглушать у собі всяке релігійне чу-
тє, дійдуть до того, що релігія зробить ся у
них простою привичкою, пустою і мертвою
формою, забобоном. Годі заперечити, що вже й
нині власне такі люде є найлюбійшими овечка-
ми для великої части наших паногчиків, бо

таких найлекше водити, гонити і стригти. Але не забувайте, що се люде в ґрунті річи зовсім безрелігійні; вони вірять в попа, а не в Бога. А ті, що не схочуть слухати попа, що захочуть справді доходити до щирої релігійности, до згоди слів і думок з ділами, ті будуть окричані за єретиків і будуть мусіли відвернути ся від церкви. Чи сего бажає ся теперішнім оборонцям правовірности у нас?

І як би ще ота нагінка за радикалами була спричинена правдивою вірою правдивою релігійністю у наших попів! Власне противно! О кілько їх знаємо, значна частина їх сама ні в що не вірить, сама живе без релігії в душі, кормить ся тільки голим обрядом, держить ся церкви, як говорили давні латинські попи, *non propter Jesum, sed propter esum* (не задля Ісуса, а задля насущного хліба). Ми знаємо особисто чимало таких попів, що самі ні в що не вірячи удають страшених релігійних загорільців, гримлять на соборчиках і на проповідях против безбожників і радикалів, а по тихо говорять: „Щож, чоловік мусить жити, то й мусить грати комедію, за котру йому платять!“ Певна річ, ми знаємо і глибоко поважаємо також кількох правдиво релігійних попів, але сих швидко можна пізнати: на соборчиках і зборах вони тихі, не гримлять, на пропові-

дах їх слово навіяне теплою любовю, у них є все і порада і підмога для вбогих, для покривджених, для заблуканих. Вони не бажають стосів і Сибіру для вільнодумців, а держаться більше Христових слів: „Хто з вас сам без гріха, нехай кине на неї каменем.“ Чи багато маємо таких попів у краю?

III.

Радикали бунтують нарід против попів, Кілько в тім правди?

Певна річ, радикали не є і ніколи не були сердечними приятелями попів — не говоримо про одиниці, а про цілу верству. Чому? Тому, бо така приязнь мусіла би бути службою попам. Попи є така верства, з котрою неможливо водити приязнь, як рівний з рівним. В відносинах кожної партії непопівської до попів можливі тільки дві дороги: або стати против попів, або піти на їх службу. Так було з нашими народовцями, що з разу були партією світською (не попівською) і ліберальною, а задумавши привернути попів до народства зробили ся слугами попівства і його класових інтересів і загубили по дорозі свій лібералізм. Так було з польськими людовцями, що довгий час з далека обминали попівське

питанє, відмовчували ся на тисячні попівські зачіпки, а про те таки дійшли до того, що біскупи викляли їх газету і розпочали з ними завзяту війну. Так буде з соціяльними демократами, котрі в Німеччині доси щасливо (хоча не з користю для просвітної праці партії) обминають релігійне і церковне питанє, а про те в Австрії швидше чи пізнійше будуть мусіли стати до боротьби з попівством, що вже тепер у Галичині виповіло їм війну на смерть і веде підкопи під їх організацію, закладаючи серед робітників товариства „Jedności“ та „Przyjaźni“, розкидаючи в великій масі свої газети та брошури, скликаючи збори — не говоримо вже про тиху але тим успішнійшу діяльність у сповідницях і різних чоловіколюбних закладах.

Отже не дурімо себе самих і не ховаймо голову в пісок! Коли радикали хочуть бути правдиво людовою, хлопською, сьвітською, не попівською, постуновою партиєю, то війна між ними і попівством мусить бути. Се на просвітнім полі війна між свободою думки і дослідом, а застоєм; на політичнім полі війна між правдивим, широким демократизмом, а иньшою формою шляхетчини і класової виключности.

Радикали не лякають ся тої війни. ідуть до неї сьвідомо, в тім переконанню, що вона

замість шкоди може принести нашому народови велику користь, розбудити його до духового життя, до самостійного думання і самостійної праці. Одного тільки бажають радикали: щоб та війна вела ся достойно, як слід освіченим людям, без клевет, без лайки, без озлоблення, без денунцій. Як велась вона доси?

Вона розпочала ся не нині і не вчора, розпочала ся тоді, коли ще не було радикалів на світі. Кожному, хто читав от хоч би книжку М. Павлика про читальні, мусить бути в живій пам'яті історія тої боротьби. Попівство розпочало її від перших хвиль нашого національного відродження. Все і всюди, де будила ся нова думка, де роздавало ся живе слово, навіть з уст одиниць-попів — загаль попівства, его світочі і верховоди ставали против, піднимали крик, уживали і надуживали своєї власти, щоби побороти, здусити новинку, скувати нового духа, заглушити нове слово. Попа Григоровича, що боронив мужиків у Стецеві, окричали его-ж собратя-попи „божевільним Галатимом“; попа Маркіяна Шашкевича гонили з семінарії і вігнали передчасно в могилу; попа Вагилевича довели до того, що перейшов на лютеранство; піп Головацкий мусів довгі літа старанно критися з тим, що був автором острої дописи про наші відносини в „Slavische Jahr-

bücher.“ Під Осип Левіцький похваляв заборону Шашкевичевої „Русалки Дністрової“. Під Малиновський довгі літа не допускав до видрукування молитвослова нашою народною мовою і знищив рукопис Пулюя переданий йому до оцінки. Пригадаємо, яку завзяту війну провадив загаль нашого попівства з першими починами світської, особливо популярно-наукової літератури на народній мові, як заїло нападав на Шевченка і інших українських писателів „Рускій Сіон“, видаваний недавно помершим кардиналом Сембратовичем, котрого в кінці „народовці“ в роді Барвінського і Вахнянина признали своїм провідником. Пригадаємо, як скажено кидали ся наші попи на перші початки реалістичної літератури, на перші проби малювати вірно жите простого люду. Пригадаємо, який гвалт підняло було наше попівство против перших проб зовсім теоретичної дискусії соціалізму на нашій мові. Пригадаємо, що майже рівночасно з першими завязками наших народніх читалень видана була з львівської консисторії куренда, котрою наказувано понам остро цензурувати всякі книжки і газети, які приходять до читальні і не допускати нічого противного вірі і попівству. Пригадаємо, що в 1879 році кількох семінаристів з руської духовної семінарії вигнано за те тільки,

що мали на вулиці розмовляти „сь нїкимъ индивидуумомъ именемъ Франкомъ,“ як писано було дословно в їх „релеґації,“ тай то ся провина звалена була на них без підстави, фальшивим доносом одного їх товариша, а пізнішого „батька Руси.“ Ми могли би понапригадувати ще довгий ряд подібних історій, але досить і тих. Вони показують, що не радикали перші розпочали війну з попами, що вони, так сказати, ще в колисці знайшли ся в розгарі тої війни.

IV.

Як воювали радикали? Чи доносами? Чи клеветами? Чи інтригами? Здаєть ся, навіть найзавзятійші прихильники нашого попівства не скажуть сего. Радикали мали тільки одну дорогу — книжки і ґазети, прилюдне слово. Тай тут радикали не ставили відразу питання в цілім єго обемі, а обмежали ся головно на тім що в своїх виданнях давали голос самим селянам виявляти свої кривди. Се був перший і найтяжший гріх радикалів, котрого попівство ніколи їм не дарує. Як то, той хлоп, котрого воно буцім тої відвоювало від польського шляхтича, котрий доси був буцім то такий послушний і покірний і так тиснув ся цілувати руки панотчикам, раптом у ґазетах підносить голос против тих панотчиків! Се було щось,

страшне, нечуване, болюче, щось таке, як для польської шляхти розбір Польщі.

Правда, в тих хлопських дописях на попівські надужитя (їх зачала була, але швидко перестала поміщати також Романчукова „Батьківщина“) показано тільки надужитя і тільки деяких попів. Отже на загал попівства не нападано, а тільки на зіпсуті одиниці. Пізнійші факти, такі як реформа Василян, повинні би переконати хоч теперішніх попів, що тодішня критика радикалів була дуже невинна і несьміла і не виявляла навіть сотої частини тих надужить і того зопсутя, яке потім сталося причиною реформи. Але щож вийшло? Наше попівство замість вглянути в себе, підняло страшенний репет, зсолідаризувалося з тими, на котрих у дописях нарікав сам народ, і крикнуло, що се є напади на цілий загал духовенства, на церков, на віру. Коли в яким селі попови — не наслідком газетних дописей, а наслідком его власних надужить і загальної бідности — поменшало доходів, — зараз гвалт, що в селі ширить са антірелігійна пропаганда! Ще радикалам не снило ся порушувати справи віри і церкви, а вже пони і їх прихвостні кричали, що ворожі духи підкопують віру в Бога, гриміли на проповідях против безбожників і самі

того не знаючи, будили серед народа критичні думки, сумніви і тривогу.

Такий ґрунт застала радикальна партія, коли зорганізувала ся. З одного боку народ, горнучи ся до неї, мусів, так сказати, перескакувати через огонь попівської лайки і ворожнечі (пригадаємо тільки виступи попів на перших радикальних вічах в Коломиї і в Станіславові) і домагав ся від партії захисту, оборони, а поперед усього вияснення законних основ попівського і свого поступування; з другого боку поцівство, не дожидajući нічого, мало вже на партію готові громи і проклятя.

Радикальна партія допустила ся одного непростимого гріха. Вона подала і пояснила народови Йосифінський патент про треби. Запереченє всіх десятъох заповідей божих не було би викликало серед нашого поцівства такої бурі. Попівство голосило, немов би від того захитали ся самі основи церкви! Яке негідне фарисейство! Яка погань! Те саме поцівство, котре і доси держить ся того патенту — але не супроти хлопа, тільки супроти уряду, коли подає фасії своїх доходів за треби, — воно обурило ся страшенно, коли радикали подали селянству до рук ту одиноку доси законну основу его позацерковних економічних відносин до попів. Замість поєднати ся з селянством

на жаданю зміни сего застарілого закону, на жаданю цілковитого знесення оплат за потреби пошівство силкувалося зацитькати своїм криком радикалів, здусити їх, а дехто силкувався навіть боронити очевидних здирств.

Не перечу, що в розпалі боротьби з уст радикалів упало не одно острє, прикре слово супроти попів. Але не забуваймо, що поваги пошівства яко верстви дуже пильно боронила і боронить ц. к. поліція і прокураторія і дуже старанно конфіскує кожде хоч троха острійше против неї звернене слово. І не забуваймо, що радикали ніколи не були під такою опікою властей, що на них вільно було і навіть уважалося заслугою писати всякі найпоганійші лайки, брехні, доноси, зогиджування. Ми певні, що радикали в своїй полеміці не віддали пошівству і сотної частини тих ладних слівець, які з уст сьвячених і несьвячених адвокатів пошівства сипалися і сиплють ся на них. І коли радикали часом ужиють про деяких попів такого звороту, як „череваті патриоти“, то щож се значить супроти тих бездонно брудних і огидних лайок, які сиплють ся на радикалів з пошівських газет і з казальниць! Наше пошівство само викликало війну, само держить її на

низькім рівні, і самож кричить, коли в тій війні часом і йому доведеться покоштувати гіркої. Ми сказали би, що се не по лицарськи, ну, але для наших вояків у реверендах закони лицарського войовання мабуть не писані.

V.

Ще одно питанє. Чи справді на понах стоїть наша народня справа? Чи попи вратували нашу народність від загибелі? Чи вони тепер хочуть і можуть двигати її наперед?

Ми далекі від того, щоби відмовляти попам усякої заслуги в розвою нашого народа, але в усякім разі мусимо сказати, що ті заслуги були зовсім не такі великі. Вже само заведенє християнства на Руси не було ділом попів, але князів. Христову віру заведено у нас не через попівську проповідь, вона приняла ся не з переконання, а так сказати, „по указу“, з наказу власти, а князі прийняли її з політичних причин. В часах перед Татарами духовенство було залежне від князів; хиба монахи відважували ся часом піднимати голос против князів, тай то не в обороні простого народа, а в обороні своїх манастирських дібр і прав. А пізнійше, під польським панованєм

хтож то, як не спольщені руські біскупи за-
водили унїю, замикали православні церкви?
Духовенство бачило упадок руського народа
через брак шкіл, але хоч само їздило в кари-
тах і справляло золоті та срібні забавки, ні-
коли не сягнуло до кишені, щоби де заложити
руську школу. Противно, коли львівські міща-
не за жебрані гроші заклали у Львові школу
і шпиталь, то православний єпископ Балабан
виступив як найзавзятійший ворог тої справді
національної праці, перехоплював і бив сту-
дентів і вчителів, викляв попа, що відправляв
в Успенській церкві і т. д. Те саме було у
Вільні і по иньших містах, де міщанські брат-
ства рвали ся до просьвіти, закладали школи,
друкарні, шпиталі, і знаходили перешкоди
власне з боку руських духовних. Троха ина-
кше було в Києві, де попи, за почином Петра
Могили, справді піддержали первісну братсь-
ку школу і зробили з неї „академію“. Та по-
пи ж і тут перші повернули оглоблі в инь-
ший бік, до Московщини. В часі розбору Поль-
щі руська народність у Галичині, на Поділю,
Волині і Україні знаходила ся в найбільшій
упадку. А через що? Чи не було руських бі-
скупів, руських попів, руських монастирів?
Де там! Були, тільки всі були спольщені. Бі-

скупи були шляхтичі і здавен давна привикли вважати хлопа за бидло. Вони були наскрізь Поляками, говорили і думали по польськи, а тільки до якогось часу держали ся руського обряду. Манастирі були багаті, але се були так само гнізда польщини. Василянські школи виховували тільки шляхтичів, виховували в тім самім польським дусі, що й єзуїтські та піярські. Ані простий руський народ, ані руська народність не мали з тих шкіл ніякої користі. Не даром гайдамаки, руйнуючи Умань 1768 р. люто накинули ся на василянську школу і повкидали всіх школярів разом з учителями до глибокої криниці. Не даром ще геть пізніше сини руських попів у львівській семінарії кинули ся були з полінами на одного професора, що зачав викладати їм по руськи. „Przez z nim! — кричали йому ті будучі батьки Руси. — „Co to, chce nas porobić Azyatami?“ Руська мова була для них дич, азійщина; тільки польська мова видавала ся їм гідною уст цивілізованого чоловіка.

Правда, низше сільське духовенство держало ся руської народности. Але чому? Бо за польських часів було темне, станом освіти майже не ріжнило ся від простого люду, — значить, і не могло відскочити від него. Але коли

в австрійських школах воно просьвітило ся троха, то зараз покинуло мову свого народа, заговорило по польськи, хоча в школах учили по німецьки, — писало по польськи, по латині, аби тільки не по руськи.

Шашкевич і єго товариші зробили тут перелом, зачали писати руською народною мовою. Загал попівства обрушив ся на них за те; духовні власти здушили їх почини. Із самих Шашкевичевих товаришів деякі замовкли, иньші почали глаголати иностранными язики. І коли по 1848 році годі вже було обійти ся без народної мови, бодай у популярних книжочках, то якуж то науку подавав народови Наумович? Ту саму темну „хлопістику“, якою дихало і дихає доси наше попівство, ту саму погорду для хлопської простоти, ту саму віру в чортів і духів, у силу проклятя і гомеопатії.

Се були би заслуги нашого попівства на полі осьвіти. А на полі політики? Чи не попи і біскупи навчили наш нарід бити поклони перед кождим урядом, здавати ся на ласку з гори, ждати помилуваня там, де належалоб упоминати ся свого права? Чи не біскупи і попи завсігди спиняли у нас почини яснійшої, рішучої, хлопської і щиронародної політики?

Вони добивали ся прав і користей для себе, для своєї попівської кляси, а народови товкмали, що то буде користь для цілого загалу. Скажемо коротко: не попи удержали руську народність, а хлопцї. Не попівська політика піддержить і розвине далі ту народність, а хлопська, а при тім широко поступова, радикальна.

VI.

А тепер ще кілька слів на закінченє. Як нам поводити ся з попами?

Ми вже нераз зазначували і тут ще раз підносимо з натиском, що можна і треба з кожним противником воювати чесним оружєм. Хто вживає нечесного оружя, лайки, клевети, доносів і наруги, той тільки сам собі шкодить, пеує свою справу. Хвилево він може виграти, але то буде гнила побіда. Ми, радикали, хочемо чесно побідити і будемо чесно бороти ся. Маємо час!

Ми маємо те переконанє, що на політичнім полі з попівством у нас не може бути згоди, що хлопська політика в багатьох супречна з попівською. Але се ще не значить, щоби попівство мусіло кидати каменем на

хлопську політику, вважати її чимось чортівським і ворожим. Радикали не виступають против релігії, отже не жадають скасування попівства. Радикали можуть особисто шанувати многих чесних і щирх попів. Радикали думають навіть, що попівство може і повинно покинути свою попівську політику і пристати до хлопської, радикальної і правдиво національно-руської.

Чогож вимагала би така політика від нашого попівства?

Поперед усього незалежності в політичних справах. Священник повинен чути себе так само горожанином, як і єго парафіянин-радикал і не повинен дати собі накидати погляди і переконання ані від консисторії, ані від староства, ані від ради повітової, ані від діди́ча. Він повинен мати поперед усього на оці добро і просвіту народа і служити тому народови своїм знанєм, порадою і повагою, а не відпихати його від себе гордощами. Він повинен бути як лікар готовий на кожний поклик не тільки в духовних, але і світських справах.

Далі вимагає хлопська політика від попа солідарности з хлопами. Той найгір-

ший сун, який тепер розбиває ту солідарність — побори за тебе — мусять бути усунені. Хлопські послі мусять добивати ся скасування оплат за тебе і відповідної регуляції попівської платні.

Далі повинні попи в своїм власнім інтересі, в інтересі церкви і народу добивати ся скасування старопольського пережитка — права патронату. Хлопи радикали радо подадуть їм руку в тім змаганні. Яке понижаюче є се право для наших попів, як сильно вяже воно найліпших поміж ними, сего не потребуємо вияснити.

В кінці ще одно бажанє. Воюючи з радикалами повинні попи старати ся пізнати їх ліпше, читати їх газети і письма, бувати на їх зборах не як вороги, а як спокійні свідки і учасники, не плести дурниць на проповідях і в розмовах, не підсувати радикалам таких слів і вчинків, у яких вони не винуваті. Тим попи самі собі шкодять, самі підривають свою повагу в народі і викликають роздрознене. А без того можна обійти ся.

И-34.234

$\Phi \left| \frac{\bar{I}}{P-153} \right|$

